

Desincronizarea: încercări de etiologie

Lucian LEUȘTEAN

CONTEXT ISTORIOGRAFIC

CENTRAL ȘI SUD-EST EUROPEAN

Din nefericire, celebra maximă a dreptului roman, *Sublata causa, tollitur effectus*, nu se adecvează la cazul comunismului. Parafrazând-o, am putea chiar afirma că nu a fost atât de greu de a suprima cauza, pe cât va fi de a-i elimina consecințele. Pentru a ne apropia de acest din urmă deziderat, se impune o conștientizare a stării de fapt a momentului prezent văzut ca un nou început. În condițiile prăbușirii comunismului în această parte a lumii și a obținerii libertății mult visate, domeniul istoriografic se află și el într-un moment de răscruce, care presupune, credem noi, necesitatea unui bilanț și a delimitării unor perspective de viitor. Scrierea istoriei, activitate ce a suferit una din cele mai mari infuzii ideologice în perioada comunistă, are acum posibilitatea de a fi "deconstruită", adică trebuie dărâmat vechiul "edificiu" conceput simplist, realizat greșit și cu o estetică dezagreabilă și, în același timp, trebuie ridicat unul nou, fără a se ezita însă în utilizarea unor elemente, uneori nu puține, care aparțin trecutului.

Aceasta este perspectiva din care am citit *The American Historical Review* din octombrie 1992, care consacră o parte considerabilă din cuprinsul său unui grupaj de studii referitoare la istoriografia țărilor Europei răsăritene. Istoriografiile din Polonia, Cehia și Slovacia, Ungaria, România, fosta Iugoslavie și Bulgaria prezintă unele caracteristici comune, ținând de anumite similitudini geo-politice și istorice, dar, în același timp, au și foarte multe elemente distincte. Din acest punct de vedere, al reliefării acestor asemănări și deosebiri, încercarea revistei americane reprezintă un câștig cert. Din nefericire, pe de o parte, dar poate justificat, pe de altă parte, cele șase texte prezintă structuri și modalități de abordare uneori prea diferite. Dacă cele referitoare la Polonia, "Cehoslovacia" și Ungaria sunt comparabile, în toate trei realizându-se câte un succint excurs prin istoria istoriografiei din țara respectivă, iar apoi se analizează evoluțiile în aria istoriografiei după revenirea la

democrație și, în final, sunt prezentate proiecțiile pentru viitor, în schimb, celelalte trei studii sunt concepțional construite altfel. Articolul despre istoriografia iugoslavă trebuia, în mod inevitabil, să se concentreze pe problema lipsei de unitate dintre diversele puncte de vedere emise de istoricii de naționalități și religii deosebite. Cu alte cuvinte, se propune o abordare prezenteistă a istoriei scrise în fostul stat iugoslav.

Textul lui Keith Hitchins privitor la România este o prezentare sobră și serioasă a celor două tipuri de concepții care vizau modernizarea societății românești: europeniste și tradiționaliste, dar referirile stricte la istoriografie se remarcă prin raritatea lor, doar citarea unor autori în subsolul paginilor aducându-ne aminte de tema studiului. De altfel, trebuie remarcat faptul că singura istoriografie din cele șase care nu este analizată din interior, de un istoric născut în țara respectivă, este cea română. Apare evident, și pe această cale, că emigrația română nu a dat în domeniul istoriografic acele nume de rezonanță care să confere garanția unei recunoașteri științifice internaționale. În sfârșit, studiul despre istoria din Bulgaria se dorește mai mult o constatare a neputinței de a dezvolta o istoriografie viguroasă, exprimându-se numai unele speranțe de viitor în acest domeniu.

Nu ținem neapărat să ne plasăm în poziție de victime, dar concluzia implicită a acestui grupaj de studii este că, și în aria istoriografiei, se constată o distincție clară între Polonia, Ungaria, Cehia și Slovacia, pe de o parte, și celelalte țări est-europene, pe de alta. Aceasta nu înseamnă că gruparea a doua ar fi una omogenă, ci că ea s-a format doar prin însumarea acelor țări ale căror istoriografii n-au ajuns încă în faza adultă.

*

Istoricul polonez Piotr S. Wandycz este autorul lucrării despre istoriografia poloneză. El oferă o scurtă prezentare a istoriei acesteia începând cu primii săi reprezentanți moderni. Până la reparația Poloniei pe harta Europei după primul război mondial, scrierile istorice poloneze au accentuat în mod tradițional natura lor didactică și datorită lor față de națiune. Cu toată influența filozofiei și metodologiei istoriei, iluministă, romantică, idealistă, pozitivistă sau marxistă, istoricii polonezi nu puteau eluda faptul brut al dezmembrării țării din secolul al XIII-lea¹.

Renașterea Poloniei după 1918 a determinat o modificare substanțială de abordare: împărțirea țării între germani și ruși a încetat să mai fie "sfârșitul" istoriei, iar sarcina primordială a istoricilor a devenit explicarea "vitalității fără precedent a națiunii", după cum se exprima istoricul Michal Bobrzynski². Polonia independentă a creat acele condiții necesare pentru dezvoltarea învățaturii istorice:

universități, institute de cercetare, publicarea izvoarelor, inițierea lucrărilor de referință, contacte internaționale etc.

După 1939 a început experiența traumatizantă a polonezilor, fapt repercutat și asupra istoriografiei. Problema neputinței de a conserva independența și a responsabilității pentru dezastru a reapărut și în scrierile istorice. Dezbaterile pe astfel de teme și pluralitatea părerilor din perioada de tranziție 1945-1957 aveau să fie întrerupte brusc de noii lideri comuniști care doreau să plaseze istoria în "centrul procesului de impunere și legitimare a conducerii comuniste". Istoriografia interbelică a fost blamată ca "o aprobare ideologică a liniilor politice nebunești și criminale ale fascismului polonez"³. Istoria a fost rescrisă în totalitate în conformitate cu directivele de la Moscova. Spre exemplu, tema perpetuă a istoriografiei poloneze, dezmembrarea statului din secolul al XVIII-lea, a fost "rezolvată" la Kremlin, în sensul că ar fi fost opera Franței, nu a Rusiei⁴. Sovietizarea istoriografiei, inclusiv instituțional, ca de altfel a întregii vieți culturale poloneze, a determinat reacții diferite din partea istoricilor. Au existat "sovietizanți ardenti", dar și unii care au încercat să prevină denaturările și să-și protejeze colegii aflați în pericol. Cea mai numeroasă categorie a fost însă cea a istoricilor care s-au retras în domenii "sigure" precum arheologia, istoria antică și medievală sau istoria artei⁵.

Un rol deosebit a fost deținut în perioada stalinistă de către activitatea istoricilor polonezi din exil. Au existat trei centre în care aceștia s-au grupat: Institutul Sikorski din Londra, Institutul Pilsudski și Institutul Polonez de Arte și Științe din New York și Institutul istoric de la Roma. Contribuția istoricilor din emigrație la "corectarea imaginii distorsionate propagate de istoriografia marxistă de acasă"⁶, la publicarea de izvoare și la realizarea unor studii monografice de istorie diplomatică și comparativă a fost una de înaltă ținută.

După venirea la putere, ca urmare a revoltei poloneze din octombrie 1956, a "comunistului național" Władysław Gomułka, s-au produs unele modificări și în aria studiilor istorice. Deși cadrul instituțional a rămas intact, iar manualele și lucrările de popularizare trebuiau să-și continue opera de îndoctrinare, totuși cercetarea istorică a profitat de o revenire parțială la o axiologie științifică. De această relaxare, datorată noului curent revizionist din domeniul politic⁷, nu a putut beneficia istoria poloneză a sfârșitului secolului al XIX-lea și a secolului al XX-lea, care a rămas subiect de constrângeri și falsificări.

Legătura strânsă dintre istorie și politică s-a materializat în Polonia anilor 60 prin două tendințe: sărbătorirea a 1000 de ani de istorie a statului polonez (idee la care au subscris toți istoricii, cu toate că unii doreau să sublinieze moștenirea occidentală și catolicismul, iar alții își propuneau să prezinte evoluția statalității până la

momentul ei culminant – statul comunist) și inițiativa ierarhilor bisericii poloneze de a demara o reconciliere germano-polonă⁸.

În anii '70, după înlocuirea lui Gomulka, care venise la putere ca erou național și plecase urât de toată lumea, cu Edward Gierek și în contextul mai larg al apropierilor Est-Vest, au început să dispară diferite subiecte interzise, iar istoria interbelică a intrat într-un proces progresiv de recuperare. După emergența "Solidarității" în viața politică a Poloniei, toate zăgăzurile au fost doborâte, inclusiv "ortodoxia" istorică. Etapa care a urmat, cea a represiunilor, nu a făcut decât ca noile scrieri apărute să intre într-un sistem de circulație clandestină.

Căderea comunismului a determinat o resurecție a studiilor istorice poloneze, iar sarcina cea mai presantă era abordarea subiectelor "fierbinți" legate în special de relațiile sovieto-polone (invazia sovietică din 1939, deportările de masă, masacrul de la Katyn, atitudinea Moscovei față de revolta Varșoviei din 1944, Octombrie 1956, "Solidaritatea"). După consumarea entuziasmului noului început, istoriografia poloneză a intrat și ea în faza dificultăților economice generate de economia de piață nou apărută. Realitățile socio-economice ale perioadei de tranziție ar putea declanșa o resuscitare a viziunilor "pesimiste" asupra trecutului¹⁰. Cu toate acestea, Piotr S.Wandycz este optimist pentru viitorul istoriografiei poloneze și își încheie pledoaria cu această concluzie: "istoriografia poloneză, ca și Polonia însăși, s-a reîntors în Europa; într-un sens mai adânc, ea nu o părăsise niciodată"¹¹.

*

Evoluția scrisului istoric în Cehoslovacia este prezentată în paginile revistei americane de către istoricul Jiri Koralka. Ideea ordonatoare la care acesta apelează este cea a concepției naționale în abordarea istoriei. Dacă această idee era inevitabilă în secolul al XIX-lea, în condițiile proceselor de formare a națiunilor de-a lungul întregii Europe¹², astăzi ea poate avea conotații periculoase datorită incompatibilității câtorva naționalisme din zona est-europeană.

Primii istorici cehi care au reușit "să se delimiteze de cele mai multe din miturile naționale și legende"¹³ au fost, la sfârșitul secolului al XIX-lea și în primele decenii ale secolului nostru, cei care activau în cadrul Universității din Praga: Jaroslav Goll, Josef Pekar, Josef Susta și discipolii lor. Aceștia au fost adesea criticați ca pro-habsburgi și pentru că nu s-au implicat în eforturile națiunii cehice pentru o independență deplină. Cu toate acestea, în întreaga perioadă interbelică, în istoriografia cehă a dominat o concepție conservatoare, poate cu excepția istoriei contemporane unde exista o influență a ideologiei oficiale a statului cehoslovac.

În timpul celui de-al doilea război mondial, în condițiile dezmembrării Cehoslovaciei, se constată o revitalizare a vechii concepții romantice a istoriei cehă, care a avut un impact deosebit asupra marelui public. Încercările unor cercetători cehi de după război de a reintroduce o abordare critică și echilibrată a istoriei au eșuat datorită valului naționalist antigerman și prorus care s-a dovedit mai puternic. Comuniștii au preluat în folos propriu accentele naționaliste pe care le-au combinat cu teoria luptei de clasă. Artizanul acestei ideologii oficiale a istoriografiei cehă din anii '50 a fost Zdenek Nejedly, un muzicolog și primul președinte al comunistei Academii de Științe a Cehoslovaciei¹⁴.

Proiectarea situației actuale, a dezmembrării Cehoslovaciei, asupra istoriei istoriografiei l-a condus pe Jiri Koralka la abordarea istoriografiei slovace numai din perspectiva diferențelor față de cea din Cehia și a condițiilor deosebite de cele de la Praga de care au beneficiat istoricii slovaci în timpul celui de-al doilea război mondial și, apoi, în întreaga perioadă comunistă.

"Dezgheșul" din întregul bloc sovietic din anii '60 a acționat și în Cehoslovacia și a determinat schimbări importante și în istoriografia cehă. Deschiderea spre lume a acesteia a fost facilitată de atmosfera reformistă existentă în întreaga societate cehoslovacă. Realizările unor istorici ca Frantisek Grauss și Miroslav Hroch s-au situat pe un palier valoric greu de prevăzut cu numai câțiva ani înainte. Această evoluție a istoriografiei ce se îndrepta chiar spre contestarea abordărilor marxiste a fost curmată la un an după intervenția militară a URSS și a aliaților săi din august 1968¹⁵. Epurarea care a urmat a fost foarte dură, în special la Praga, fapt ce a determinat o migrare a istoricilor spre centre care se aflau mai puțin în atenția oficialităților: Tabór, Uhersky Brod, Usti nad Labem, Plzen și Brno¹⁶.

În perioada de așa-zisă normalizare comunistă din Cehoslovacia din anii '70 și '80, cercetarea istorică cehă a fost împărțită în trei mari grupuri sau tendințe: istoriografia oficială, tabăra dizidentă și "zona de mijloc"¹⁷. Dacă primul și ultimul dintre aceste grupuri erau niște prezențe constante în peisajul istoriografic din țările comuniste, în schimb activitatea laborioasă, în condiții deosebit de grele, a istoriografiei cehă independente a reprezentat un fapt relativ inedit. Ea s-a concretizat în cele 26 de volume dactilografiate și fotocopyate ale revistei *Historické Studie* (Studii istorice) din anii 1978-1985 și în volumele speciale ale lui *Knznice Historických* (Biblioteca de studii istorice) după 1985. Aceste publicații de tip "samizdat" au avut o răspândire destul de cuprinzătoare, iar după 1989, părți din ele au fost tipărite sub formă de cărți. Temele abordate erau preponderent politice: problema ceho-germană, evaluări istorice ale sistemului politic cehoslovac și a politicii externe din perioada interbelică, rezistența cehă necomunistă și altele.

Calmul relativ din perioada de tranziție post-comunistă din Cehia și Slovacia s-a repercutat și asupra istoriografiilor din cele două țări. Deși mijloacele financiare au început, și aici, să fie limitate, totuși activitatea de cercetare a istoriei este una în expansiune, iar interesul public pentru istorie este ridicat. Noile metode de cercetare nu s-au impus încă, dar influența lor printre istoricii din grupul dizident și din cel al fostei "zone de mijloc" este tot mai accentuată¹⁸.

*

István Deák, cel care prezintă istoriografia din Ungaria, își începe studiul cu o afirmație tonifiantă pentru profesiunea de istoric: la acea dată, primul ministru, ministrul de externe, ministrul apărării, președintele parlamentului și destul de mulți deputați ai noii Ungarii democratice erau istorici¹⁹. Acest fapt exemplifică o vocație activistă a istoricului care în Ungaria și-a găsit o concretizare deosebită.

Vicisitudinile istoriei maghiare au influențat în mod pregnant scrisul istoric din această țară. Prăbușirea statului maghiar după bătălia de la Mohacs din 1526 și, mai ales, evenimentele din 1848-1849 din Ungaria au constituit subiecte predilecte pentru istorici. A doua jumătate a secolului al XIX-lea a fost pentru istoriografia maghiară cadrul temporal al unei confruntări între pozitiviști și romantici. Finalul de secol a consfințit o victorie a școlii romantice "caracterizată de o insistență maniacală asupra măreției maghiare și de ostilitatea față de Austria și Habsburgi"²⁰.

La începutul secolului XX inovația a pătruns în istoriografia maghiară sub două forme: istoria radicală și *Geistesgeschichte* sau istoria ideilor²¹. Istoria radicală era promovată de o grupare de stânga ce se concentra asupra problemelor etnice și sociale și era împotriva politicii imperialiste și șovine a guvernului. Ervin Szabó și Oszkár Jaszi erau cei mai cunoscuți reprezentanți ai acestei orientări. Dar perioada interbelică avea să fie marcată, în aria istoriografiei, de opera și activitatea unui tânăr istoric, mai degrabă conservator: Gyula Szerkfű. Principala sa lucrare, *Trei generații: istoria unei epoci în declin*, apărută în 1920, analizează deteriorarea vieții culturale și politice a Ungariei între 1825 și 1918. Cauza principală consta, în concepția lui Szerkfű, în promovarea valorilor liberale. Remediul era văzut în fondarea unui nou stat și a unei noi societăți fundamentate pe superioritatea valorilor spirituale ale maghiarilor. Această ideologie și-a găsit un fervent admirator în contele Kunó Klebelsberg, ministru al educației, care s-a apucat, în anii '20, să transforme Ungaria într-o putere culturală în Europa centrală și de sud-est. Rezultatele aveau să fie excepționale și, multe dintre ele, se păstrează până astăzi (institutele maghiare fondate în străinătate, periodice în limbi de circulație internațională, publicarea unor vaste colecții de izvoare ș.a.)²².

Comunismul a adus în istoriografia maghiară întregul său cortegiu de orori: universitățile au devenit doar școli de profesori, Academia s-a sovietizat, s-au instituit planuri cincinale pentru institutele de istorie, materialismul istoric era singura abordare metodologică admisă și multe altele. Revolta maghiară din 1956 a marcat finalul unei scurte perioade de "dezgheț" ce avea să devină efectiv abia la începutul anilor '60. Această "relaxare" politică, cu acordul liderilor de partid, a avut importante repercusiuni asupra istoriografiei. Treptat, s-a produs o re-vigorare a cercetării istorice de ținută.

O caracteristică definitivă a istoriografiei maghiare a fost și este dată de activitatea unei emigrații extrem de unite și de puternice. O întreagă pleiadă de mari istorici au apărut în cadrul acestei diaspore culturale: Oscar Jaszi, Stephen Borsody, György Ránki, Jörg S.Hoensch, Andrew C.Janos, John Komlos ș.a. De asemenea, colaborarea dintre istoricii unguri și cei occidentali a fost una prolifică și, mai ales, eficientă. Această conlucrare a fost potențată de existența unor institute maghiare în străinătate și a unor puternice catedre de studii ungare (spre exemplu, centrul de la Bloomington, Indiana)²³.

Spre deosebire de situația din celelalte țări est-europene, în Ungaria edificiul marxist-leninist a fost demolat înainte de eșecul exterior al comunismului. Anii '80 au fost pentru istoriografia maghiară niște ani relativ liberi de constrângeri dogmatice. Materialismul istoric a fost înlocuit de metodologiile Școlii Analelor, de psihoistorie, istorie socială sau chiar a sexelor²⁴.

După 1989, libertatea a devenit totală, dar ea a adus probleme financiare, o scădere a interesului pentru istorie și a permis afirmarea unor extremisme și în scrierea istoriei. Naționalismul pare din nou în ofensivă, iar el se află în conflict cu cele din țările vecine în care trăiesc trei milioane de unguri.

*

Studiul lui Keith Hitchins despre istoriografia română este axat, în fapt, pe urmărirea conflictului, vechi de mai bine de un secol, dintre cele două căi principale de evoluție a României: cea pluralistă, democratică, occidentală, europeană și cea tradiționalistă, răsăriteană, ortodoxă, "românească". Hitchins prezintă succint concepțiile lui Titu Maiorescu și ale junimiștilor, ale lui Nicolae Iorga și ale sămănătoriștilor, ale lui Constantin Stere și ale poporaniștilor, precum și ortodoxismul lui Nichifor Crainic, trăirismul lui Nae Ionescu și țărănismul lui Virgil Madgearu, pe de o parte, iar pe de alta, pe cele ale lui C.Dobrogeanu-Gherea, Eugen Lovinescu, Ștefan Zeletin și Mihail Manoilescu²⁵. Concluzia istoricului american este că România nu a reușit să rezolve în anii interbelici dilema căii de modernizare

și că, în noile condiții ale etapei de tranziție post-comunistă, ea se confruntă din nou cu această problemă. Ideea celei de-a treia alternative, afirmată de către țărâniști în perioada dintre cele două războaie mondiale și susținută astăzi de noul naționalism românesc²⁶, nu poate fi decât o iluzie, o variantă cosmetizată a autoritarismului colectivist răsăritean.

Istoriografia românească a fost, în concepția lui Keith Hitchins, puternic influențată de aceasta controversă fundamentală a culturii române. În perioada comunistă, scrisul istoric românesc a trecut prin trei stadii: unul de "mobilizare", încheiat prin 1960 și caracterizat de o aderare "mai mult sau mai puțin strictă" la dogmele marxism-leninismului, unul de "relaxare" corespunzător perioadei de relativă liberalizare (1960-1971) și, în sfârșit, unul de colaborare activă cu regimul pentru promovarea naționalismului și a cultului personalității lui Ceaușescu²⁷. Deși, în mod formal, o asemenea schematizare ar putea fi operațională, ea este totuși prea generalizatoare pentru a oferi o imagine nuanțată asupra istoriografiei românești. Studiul istoricului american nu reprezintă, din aceasta perspectivă, decât un paleativ temporar la o necesară abordare sistematică a multitudinii de probleme ale domeniului.

În final, vom încerca să oferim câteva opinii despre momentul actual al evoluției istoriografiei românești. Aceasta este marcată, aidoma întregii culturi române, de o criză ce se manifestă sub multiple aspecte. Unul este de natură economică, ține de precaritatea mijloacelor materiale și de intrarea produselor culturale într-un sistem concurențial. Al doilea aspect este de natură morală și are în vedere pe istoricii înșiși, se referă la capacitatea lor de a se delimita de o mare parte din activitatea lor din trecut și de a elimina "zgura" acumulată în cei 45 de ani de comunism. A treia componentă a crizei istoriografiei românești este una instituțională, care privește necesitatea schimbării cadrului organizatoric oferit științei istorice. Credem că acest aspect are cele mai mari șanse de a fi rezolvat pe termen scurt. Al patrulea element al crizei trebuie căutat în domeniul receptării scrierilor de istorie. De măsura în care se va putea realiza o comunicare între operele istorice de valoare și stratul mediu al publicului va depinde viitorul istoriografiei românești. În sfârșit, poate cel mai important aspect este cel legat de necesitatea depășirii unor mentalități. Acestea derivă din neputința istoriografiei din România de a ieși dintr-o zonă periferică, de a gândi și a concretiza marile proiecte ale operelor istorice fundamentale, de a-și regăsi vocația sintezei integratoare²⁸. În acest sens, istoriografiile din Polonia, Cehia și, mai ales, Ungaria ne-ar putea oferi modele demne de luat în considerare.

- 1 Piotr S.Wandycz, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Poland*, în "The American Historical Review", vol.97, no 4, October 1992, p.1012.
- 2 *Ibidem*, p.1017.
- 3 *Ibidem*, p.1019.
- 4 Walter Laqueur, *Europe since Hitler*, Penguin Books, 1972, p.349.
- 5 Piotr S.Wandycz, *op. cit.*, p.1020.
- 6 *Ibidem*.
- 7 Adam Michnik, *Un nou evoluționism*, în "Sfera politiciii", nr.2 / 93, p.23-25.
- 8 Piotr S.Wandycz, *op. cit.*, p.1021.
- 9 *Ibidem*, p.1023.
- 10 *Ibidem*.
- 11 *Ibidem*, p.1024.
- 12 Jirí Koralka, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Czechoslovakia*, în "The American Historical Review", vol.97, no 4, October 1992, p.1026.
- 13 *Ibidem*, p.1027.
- 14 *Ibidem*, p.1028.
- 15 *Ibidem*, p.1030.
- 16 *Ibidem*, p.1034.
- 17 *Ibidem*, p.1031.
- 18 *Ibidem*, p.1039.
- 19 István Deák, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Hungary*, în "The American Historical Review", vol.97, no 4, October 1992, p.1041.
- 20 *Ibidem*, p.1047.
- 21 *Ibidem*, p.1048.
- 22 *Ibidem*, p.1050-1051.
- 23 *Ibidem*, p.1057.
- 24 *Ibidem*, p.1059.
- 25 Keith Hitchins, *Historiography of the Countries of Eastern Europe: Romania*, în "The American Historical Review", vol.97, no 4, October 1992, p.1071-1079.
- 26 *Ibidem*, p.1083.
- 27 *Ibidem*, p.1081.
- 28 Un articol care ar putea deveni programatic pentru cultura română: Adrian Marino, *Criza de structură*, în "România literară", nr.15 / 22-28 aprilie 1993, p.4-5.